

Geng Viktor – Paksi Dániel*

A relativizmus csapdái**

1. Bevezető

David Bloor, a tudásszociológia egyik legjelentősebb alakja *Episztemikus kegy: Antirelativizmus mint teológia áruhában* című írásában elkerülhetetlen választás elé állít bennünket. Relativizmus vagy abszolutizmus, szerinte nincs harmadik lehetőség: „ha relativista vagy, akkor nem lehetsz abszolutista, és ha *nem* vagy relativista, akkor abszolutistának *kell* lenned”.¹ Amennyiben elfogadjuk ezt a sarkos megkülönböztetést, akkor már itt, a bevezetőben le szeretnénk szögezni, hogy mi teljes szívvel *relativisták vagyunk*. Ugyanakkor ez nem jelent számunkra ennél többet. Bloor ugyanis számára szükségszerű módon olyan további eszméssel kapcsolja össze a relativizmust (például materializmus, neodarwinizmus), amelyeket mi már nem tudunk föl vállalni, ráadásul úgy látjuk, hogy Bloor relativizmus-fogalma elsősorban éppen eme további eszmék föl vállalásából fakadóan igen komoly problémákkal terhes (például *tudományos haladás, összemérhetetlenség*). Elfogadjuk tehát, hogy a relativizmus és az abszolutizmus közül egyértelműen az előbbit kell választanunk, és kiváló tudománytörténésznek és tudományszociológusnak tartjuk David Bloort.² Ugyanakkor azonban azt is gondoljuk, hogy az a materialista relativista filozófia, amelyet Bloor nagyszerű tudásszociológiája mögé állít, több

* Geng Viktor a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Filozófia és Tudománytörténet Tanszékének doktorandusa, geng.viktor@gmail.com; Paksi Dániel ugyanott posztdoktori ösztöndíjas; daniel.paksi@filozofia.bme.hu

** Az írásunkhoz kapcsolódó hasznos és termékeny megjegyzésekért és észrevételekért köszönetet mondunk Fehér Mártának, Ronkay Margitnak, Hudy Róbertnek, Liska Jánosnak és Héder Mihálynak. Kutatásunkat a TÁMOP – 4.2.2.B–10/1–2010–0009 projekt; az OTKA PD 83589 *Emergencia és evolúció Polányi Mihály filozófiájában*; valamint az OTKA K 84145 *A tudomány közösségi struktúrái* projektjei támogatták.

¹ “[I]f you are a relativist you cannot be an absolutist and if you are *not* a relativist you *must* be an absolutist”. Bloor, David: Epistemic Grace: Antirelativism as Theology in Disguise. *Common Knowledge*, 13, 2007/2–3, 251.

² Például *Relativism at 30000 feet* című írásában is kiválóan tartjuk a tudományszociológiai és tudománytörténeti részt a repülés kialakulásáról, és csak a cikk első, filozófiai kérdéseket boncolgató felét fogjuk élesen kritizálni; lásd Bloor, David: Relativism at 30000 feet. In Mazzotti, Massimo (ed.): *Knowledge as Social Order: Rethinking the Sociology of Barry Barnes*. Ashgate Publishing Company, Burlington, 2008, 13–33.

sebből is vérzik, és sokszor éppen azért kerül csapdába, mert valamilyen oknál fogva túlzottan is ragaszkodik ahhoz a hamis dilemmához, amelyet felállított, és mindenben azonnal az abszolutizmus és a teológia „áruhás megjelenését” látja, bármilyen kis mértékben is ellentmond annak a materialista relativista felfogásnak, amelyet ő képvisel.

Bloor szerint tehát bármely antirelativista elgondolás előfeltételezi az abszolút tudás lehetőségét, s mint ilyen, végső soron valamiféle transzcendens elméletet foglal magában. Ezek az „abszolutista” teóriák két csoportra oszthatók. Egyrészt léteznek olyan antirelativista vélemények, amelyek explicit módon tartalmazzák transzcendens irányultságú elköteleződéseiket. Ezzel kapcsolatban Bloor a teológiai kritikákat, elsősorban XVI. Benedek pápa állásfoglalását említi. Bloor írásának első passzusában kiemeli, hogy a teológiai elgondolásokat nem kívánja kritizálni, csak annyiban foglalkozik velük, amennyiben azok párhuzamba állíthatók azokkal a relativizmust kritizáló filozófiai törekvésekkel, amelyeket kimondottan bírálni kíván, ezek mögött ugyanis kimutatható egy többnyire nyíltan fel nem vállalt transzcendens elköteleződés. A filozófiai abszolutizmussal ugyanis nem csak az a probléma, hogy implauzibilis előfeltevéseken alapul, hanem hogy ettől függetlenül sem képes elfogadható indokokat találni elmélete alátámasztására. Ebből kifolyólag – ellentétben a teológiai megközelítésekkel, amelyek nyíltan felvállalják transzcendens igazolásaikat – a következő két hibás magyarázattal élnek. a) Elismerik a relativista érvek egy csoportját, így explicit módon visszautasítják az abszolutizmus lehetőségét, ám magától a relativizmustól is elhatárolják magukat. Tévesen úgy gondolják – véli Bloor –, hogy létezik harmadik alternatíva is, ez a feltételezés azonban csak az abszolút tudás melletti elköteleződés palástolását szolgálja (*theology in disguise*): ezek a teoretikusok valójában ízig-vérig abszolutisták. b) A másik lehetőség is tévedésen alapul. Az ebbe a csoportba tartozók úgy gondolják, hogy léteznek olyan ítéletek, amelyek azáltal, hogy egységesen elfogadjuk őket, végső igazságokat jeleníthetnek meg. Ám Bloor szerint, amikor konkrét példára hivatkoznak, ezekkel szemben mindig kimutatható, hogy csak az adott kultúrában gyökeret vert, szokványos, mindennapi vélekedések abszolút érvényességgel történő felruházásáról van szó. Más szóval minden relativizmust bíráló elmélet explicit vagy hallgatóságos módon valamilyen aspektusból az abszolút tudás letéteményesének vallja magát, ám minden ilyen „abszolutista” elgondolás – akár hallgatóságosan – transzcendens entitásokba vetett hiten alapul. Ugyanis Bloor szerint minden nem relativista ismeretelmélet olyan abszolút tudásforrást, illetve a tudással kapcsolatos abszolút kritériumokat feltételez, amely a világ oksági láncolatán túl „létezik”. Ezt az elgondolás viszont elfogadhatatlannak tartja.³

³ Bloor: *Epistemic Grace*. Id. kiad. 253–254.

Dolgozatunkban tehát amellet fogunk érvelni, hogy bár Bloor dichotómiájában mi egyértelműen a relativista oldalon vagyunk, mégsem tartjuk szerencsésnek ezt a sarkos felosztást, mert lényeges filozófiai különbségeket fed el, összemossa a különböző filozófiai álláspontokat, és komoly filozófiai problémákat okoz magának a relativizmusnak is. Sőt, álláspontunk szerint a materializmus szükségszerűnek tekintett felvállalásával saját definíciói szerint ontológiai értelemben egyenesen abszolutista álláspontra helyezkedik. Előbb azonban négy pontba szedve röviden összegezzük Bloor meghatározását a relativizmusra vonatkozóan.

2. Bloor relativizmusa

a) Bloor szerint általánosan tekintve tehát kizárólag kétféle ismeretelméleti megközelítés lehetséges. Egyrészt a relativizmus, másrészt az abszolutizmus; a kettő kölcsönösen kizárja egymást. A relativizmust végletesen félreértik bírálói, mivel vagy a posztmodern ismeretelméleti, illetve erkölcsi szubjektivizmussal, nihilizmussal (*New-Age subjectivism*), vagy az idealizmussal azonosítják, mely utóbbinak lényege a materiális külvilág létezésének kétségbevonása. Bár az azonosítást maga Bloor is elveti, mind a posztmodern nihilizmust, mind az idealizmust ténylegesen a relativizmus részének tekinti. Ő maga azonban a relativizmus ezen irányzatait határozottan elutasítja, szerinte ugyanis nagyon is létezik mind objektív igazság (természetesen szociális konstrukció eredményeképpen), mind az elmén kívüli külvilág.⁴ Bloor ezzel azt az általa „hamis dichotómiának” nevezett realista–relativista szembeállítást utasítja vissza, amellyel jellemzően az abszolutisták támadják a relativizmust. Mert lehet, hogy a relativizmus fentebb megnevezett irányzatai antirealisták, a Bloor-féle „helyes” relativizmus azonban nem az, hanem nagyon is realista, csak éppen nem abszolutista realista (mely utóbbi Bloor szerint eleve dualista, hiszen szerinte minden abszolutista elmélet transzcendens igazságkritériumokat feltételez.), hanem relativista és egyben monista (valamint egyben materialista) realista.⁵ Bloor tehát szembeállítja egymással az egymást kölcsönösen kizáró relativizmust és abszolutizmust, amelyet határozottan elvet. Felmerül azonban a probléma: ha Bloor a relativizmus – legalábbis az általa helyesnek tartott relativizmus – mellett kötelezi el magát, akkor vajon az általa vallott felosztás hogyan lehet abszolút érvényű. Bloor válasza: sehogyan. Ennek okán nem tartja logikai értelemben szükségszerűnek a felosztást, ám úgy véli, hogy eddig még nem született olyan elmélet, amely egy harmadik megoldást képviselhetne. Minden okunk megvan rá, hogy csak ezt a kétféle megközelítést tételezzük.

⁴ Bloor: *Relativism at 30000 feet*. Id. kiad. 29.

⁵ Bloor: *Epistemic Grace*. Id. kiad. 256.

b) A relativizmusnak tehát a fenti irányzatokkal szemben létezik egy autentikus formája is, amelyet Bloor az egyetlen helyes ismeretelméleti eljárásnak tekint. Eszerint az emberi megismerést egyrészt biológiai, másrészt társadalmi tények befolyásolják, hiszen az ember biológiai, valamint társadalmi lény, mindezekről a korlátoktól nem függetlenítheti magát. Ebből következően ismeretei soha nem lehetnek abszolútak: a biológiai és társadalmi meghatározottságból kifolyólag a feltételezett valóságot csak igen korlátozottan, csak bizonyos *perspektívából* ismerheti meg. Ezért az abszolút tudást explicit módon hangoztató vagy hallgatólagosan előfeltételező elméleteket vissza kell utasítanunk. Mivel a helyesen értelmezett relativizmus éppen abból a feltételezésből fakad, hogy az ember természeti lény, más szóval az ember helyes értelmezése egy *naturalista perspektívából* tehető meg, ezért a relativizmus állásfoglalása szerint az emberi cselekvés, ítéletalkotás és ismeretszerzés autentikusan csak bizonyos tudományos vizsgálatok eredménye alapján magyarázható, mégpedig a következő paradigmák, elméletek, illetve relációk alapján: A világot és az embert anyagi okok és okozatok hálózatában gondolhatjuk el. Az ember kialakulását, hajlamait, szokásait, ítéleteit, társas kapcsolatait a neurológia, a (kognitív) pszichológia, a neodarwinizmus, illetve a társadalomtudományok, elsősorban a szociológia alapján érthetjük meg. Mindebből arra következtethetünk, hogy Bloor a naturalizmust szükségszerűen a *materializmussal* azonosítja. Mivel minden nem-naturalista megközelítést transzcendentalista „babonák” és „obskúrus” elképzelések által meghatározott szemléletnek tekint, ebből következőleg minden nem-materialista elgondolást is ezzel a jelzővel illet.⁶

c) Bloor abban a tekintetben is elhatárolódik a radikális relativizmustól, hogy *hisz a tudományos haladásban*, de természetesen nem ugyanabban az értelemben, ahogyan az abszolutisták. „A relativisták nem köteleződtek el a tudományos haladás tagadása mellett.”⁷ Ezt az álláspontját a következőképpen bontja ki. Határozott különbséget tudunk tenni korábbi és jelenlegi ismereteink között, és természetesen szintén különbséget feltételezhetünk a jelenlegi és az abszolút ismeretek között is. Az abszolút ismeretek azonban Bloor szerint valahol a végtelenben fekszenek előttünk (éppen úgy, ahogyan Isten abszolút tudása végtelen), és ebből fakadóan értelmezhetetlen lesz két különböző jelenlegi ismeretünk összevetése, hogy melyik a „haladottabb”, vagyis melyik található közelebb az abszolút ismeretek végtelenben fekvő végpontjához. Bloor szerint a tudományos haladást nem is úgy kell elképzelni, mint amely tart valamiféle ismeretlen végpont felé („not a move towards an unknown terminus”), hanem éppen ellenkezőleg, úgy, mint amely maga mögött hagyja korábbi ismereteinket, tehát a korábbi és a jelenlegi ismerete-

⁶ I. m. 252.

⁷ “Relativists are not committed to denying scientific progress.” I. m. 263.

ink között alakul ki valamiféle távolság.⁸ Bloor ezek után ezt a típusú haladást párhuzamba állítja a neodarwinianus evolúciós modellel, amelynek álláspontja szerint ugyanez a jellemzője, vagyis hogy nem egy bizonyos cél felé halad, hanem a darwini természetes szelekció mechanizmusának megfelelően pusztán el a korábbi állapotoktól. A tudás Bloor szerint így nem más, mint a valósághoz való kollektív adaptáció egy formája.⁹

d) Mindebből azután következik, hogy a különböző emberi tudásrendszerek egymással összemérhetetlenek. Bloor ugyanis egyrészt természetesen tagadja a külső, abszolút mércék meglétét, másrészt pedig mindenféle objektív támpontot is az adott tudásrendszerek keretein belül értelmez, így az objektív igazságok sem mások, mint egyszerű állítások az adott tudományos közösség által konstruált tudásrendszerek, Thomas S. Kuhn kifejezésével fogalmazva: *paradigmák* keretein belül.¹⁰ Ez pedig azt jelenti, hogy nem csak abszolút ismereteink (céljaink) nem létezhetnek aktuálisan adott tudásrendszereinken túl, de *semmilyen ismeretünk sem* lehet a világról, valóságról ezeket meghaladóan, vagyis tudásrendszereink összemérhetetlenek egymással.

3. A relativizmus csapdái

3.1. A Bloor-féle relativizmus–abszolutizmus dichotómia csapdái

Az első lépést, amely fölhívja a figyelmet a relativizmus–abszolutizmus dichotómia csapdáira, már maga Bloor is megteszi, amikor elhatárolódik a radikális relativista irányzatoktól, és ezáltal saját, helyesnek vélt relativizmusát a két szélsőséges álláspont közé pozicionálja. Ezzel a megkülönböztetéssel kívánja visszautasítani azokat az abszolutista támadásokat, amelyek a relativizmust azonosítják az idealizmussal, valamint az antirealizmussal. Bloor azonban sem nem idealista, sem nem antirealista, álláspontja szerint ezek a jelzők csak a radikális relativizmusra érvényesek, vagyis a maga részéről ő éppen olyan realista és antiidealista, mint az abszolutisták. Vagyis valójában három egymástól elkülönülő álláspontról van szó, amelynek a figyelmen kívül hagyása teljesen értelmetlenné teszi a relativizmus–abszolutizmus dichotómiát:

- a) Radikális relativizmus, amely antirealista és idealista (valamint „poszt-modern”, „cinikus” és „szubjektivistá”);
- b) Bloor-féle relativizmus, amely realista és antiidealista;
- c) abszolutizmus, amely realista és antiidealista.

⁸ Uo. 265–266.

⁹ Uo. 266.

¹⁰ Bloor: *Relativism at 30 000 feet*, 29.

Mindennek azután első ránézésre az a következménye, hogy ezekkel a fogalmakkal a Bloor-féle relativizmust nehezebbnek és problémásabbnak tűnik elkülöníteni az abszolútizmustól, mint a radikális relativizmustól. A realizmus tekintetében Bloor válasza a következő: az abszolutisták rejtve vagy kimondottan mindig feltételeznek valami abszolút reális fogódzót, amellyel elérhetővé válnak számunkra az abszolút tudományos, erkölcsi stb. igazságok. Ez vagy kimondottan, vagy „álruhában”, de szerinte mindenképpen Isten és a teológia lesz, vagyis Bloor szerint az abszolutisták szükségszerűen (legalább) két (vagy több) valóságról, két realitástól fognak beszélni, egy „hétköznapi”, emberi realitásról és egy transzcendens, isteni realitásról, amiből az következik, hogy míg Bloor relativizmusa realizmusát tekintve *monista*, addig az abszolutisták realizmusa *dualista*. Bloor azonban itt nem áll meg, és a relativizmus monizmusát szükségszerűen *materializmusnak* tekinti. Ez azonban semmiképpen sem szükségszerű, ráadásul a megkülönböztetéshez sem szükséges, ahogyan maga a monizmus–dualizmus (vagy–pluralizmus) dichotómia sem, ugyanis a kétféle realizmust az különbözteti meg egymástól, hogy a Bloor-féle realizmus tagadja a realitás abszolút jellegét, az abszolútizmus meg eleve ezt feltételezi. Viszont logikailag egyrészt lehetséges olyan relativizmus is, amely nemhogy nem materialista, de akár dualista, sőt, plurális realitásban gondolkodik (például valamilyen emergentista elképzelésben), másrészt olyan abszolútizmus is, amely kifejezetten monista. Meglátásunk szerint ilyen például Berkeley püspök álláspontja is, amely azonban eme monista–dualista dichotómia miatt abszolútizmusa ellenére Bloornál át fog kerülni a relativista oldalra, de természetesen a helytelen, radikális relativista oldalra, vagyis abszolútizmusa és Istenben való hite ellenére – „teológia álruha nélkül” –, amely eddig a relativizmus–abszolútizmus dichotómia alapját képezte, egyenesen az antirealista, radikális relativista oldalra. Ezzel jutunk el az idealizmus problémájáig. Kérdésünk tehát az, hogy hogyan különíti el Bloor saját relativizmustát az abszolútizmustól az idealizmus tekintetében. A válasz: sehoggy. Bloor számára mind az ő „helyes” relativizmusa, mind az abszolútizmus antiidealista, és ebben a tekintetben együtt állnak szemben a radikális relativizmussal, amely idealista, vagy legalábbis egy része az, tehát az idealizmus a radikális relativizmushoz tartozik. Ez viszont azt jelenti – mivel a relativizmus mindig magában foglalja az abszolút igazságok tagadását –, hogy a morális vagy esztétikai univerzális igazságokat – még ha konstruktivista módon is – elfogadó Immanuel Kant, Johann Gottlieb Fichte, illetve Friedrich Schelling, Platónról és a platonistákról nem is beszélve, nem sorolható az idealisták táborába, ami, valljuk be, meglehetősen furcsa következmény. Bloor mintha az idealizmust a szolipszizmussal azonosítaná, amit teljes egészében alátámaszt az a definíció is, amelyet az idealizmusra ad.

Az idealizmusnak [...] két fő állítása van. Az első az, hogy nincs a megismerő szubjektumtól elkülönülő, független, objektív tudás, a második pedig az, hogy a megismerő szubjektum rendelkezik az elme, a lélek, a szellem vagy a tudat központjának jellegzetességeivel. Az idealista számára a tudás anyagi tárgya beleolvad a megismerő szubjektum elméjébe.¹¹

Ebből az idézetből ráadásul nem csak az derül ki, hogy Bloor összekeveri egymással az idealizmust és a szolipszizmust, hanem az is, hogy tudásunk tárgyát (*object of knowledge*) nemcsak külsődlegesnek tekinti az elméhez képest, hanem szükségszerűen anyagi természetűnek is, kialakítva ezzel egy újabb dichotómiát, amely a materializmus és az idealizmus között feszül.¹² Bloor tehát kimondottan a materialista relativista pozíciót veszi fel, szemben az általa idealistának nevezett relativizmussal: „A pozíció, amelyet védek, a relativizmus és a materializmus kombinációja”.¹³ Valójában tehát ez a két említett dichotómia rajzolja ki megfelelően Bloor álláspontját, a materialista relativizmust.¹⁴

a) Materialista relativizmus	b) Idealista relativizmus
c) Materialista abszolutizmus	d) Idealista abszolutizmus

Ugyanakkor, mint láttuk, idealista abszolutizmus Bloor szerint nincs és nem is lehetséges, hiszen az abszolutizmus antiidealista (helyesen persze antiszolipszista), és az idealizmus a relativizmus, még hozzá a radikális relativizmus része. Bloor ugyanakkor ettől is továbbmegy, és a materialista abszolutizmus lehetőségességét is kétségbe vonja, misztikus kombinációnak nevezve azt: „Mi a csoda az a materialista abszolutizmus?”¹⁵

Tehát végső soron megint csak oda lyukadunk ki, hogy Bloor szerint a fenti logikai struktúra ellenére valójában megint csak *három* álláspont van, és a materializmus–idealizmus dichotómia nem érvényes az abszolutizmusra, csak a relativizmusra: a) radikális relativizmus, amely (részben vagy egészben?) azonos az idealista relativizmussal; b) materialista relativizmus; c) abszolutizmus, amely sem nem materialista, sem nem idealista. Véleményünk

¹¹ “Idealism has [...] two main claims. First, that there is no independent object of knowledge distinct from the knowing subject and, second, that the knowing subject has the character of a mind, soul, spirit or a centre of consciousness. For the idealist, the material object of knowledge is collapsed into the mind of the knowing subject.” I. m. 17–18.

¹² Bloor: *Epistemic Grace*. Id. kiad. 256.

¹³ “The position I am defending is the combination of relativism and materialism.” Bloor: *Relativism at 30000 feet*. Id. kiad. 18.

¹⁴ Uo.

¹⁵ “What on earth is materialist absolutism?” Uo.

szerint azonban mind a három valójában lehetséges Bloor-féle álláspont erősen problémás. Amellett már érveltünk ebben az alfejezetben, hogy az abszolutizmus nem antiidealista, és hogy az idealista relativizmus álláspontja és ebből fakadóan Bloor radikális relativizmus-képe tarthatatlan, és úgy látjuk, hogy Bloor annak köszönhetően jut el eme tarthatatlan álláspontig, hogy a) a materializmust szükségszerűen a relativizmussal azonosítja és b) az idealizmust a materializmussal szemben dichotóm módon definiálja. Szerintünk mindkét premissza hibás, a materializmus egyszerűen nem alkot dichotómiát az idealizmussal, gondoljunk csak például a vitalistákra, de a szolipszizmussal sem. Amellett azonban még nem érveltünk, hogy az a) premissza, vagyis Bloor materialista relativista álláspontja is tarthatatlan. Fontosságára való tekintettel ezt a következő, külön alfejezetben fogjuk megtenni.

3.2. A materialista relativizmus csapdái

A 2. fejezetben láthattuk, hogy Bloor a naturalizmust azonosította magával a materializmussal. Természetesen mondhatjuk, hogy jelenlegi paradigmáink szerint a világ és az ember természetét a legautentikusabb módon a naturalista megközelítések alapján írhatjuk le, de ez álláspontunk szerint egyáltalán *nem kell* hogy materializmushoz vezessen.

Bloor felosztásában azonban nem csak ott van a probléma, hogy a naturalizmust azonosítja a materializmussal, de ez utóbbit összeegyeztethetőnek ítéli a relativizmussal. Ez már önmagában is problematikus, hiszen úgy tűnik, hogy a materialista világnézet elfogadása valamiféle abszolút módon „igaz” ismeret elfogadását feltételezi. Ám Bloor ennél is többet állít: a materializmus nem csak hogy harmóniában állhat a relativista elmélettel, de egyenesen részét képezi ennek: *nem létezhét abszolutista materializmus*.¹⁶

Következésképpen Bloor materializmusról vallott elgondolása három problémát ölel fel: a) azonosítja a naturalizmust a materializmussal; b) összeegyeztethetőnek ítéli a materializmust a relativizmussal; c) a „helyesen” értelmezett relativizmust azonosítja magával a materializmussal. Az első pontban említett probléma megvitatása szétfeszítené a dolgozat kereteit, ezért itt nem tárgyalhatjuk, de meggyőződésünk, hogy a naturalizmus nem azonosítható a materializmussal, például az emergentizmus is nyilvánvalóan lehet naturalista. Tekintsük át a másik két problémakört.

Nézzük elsőként a harmadik pontban említett problémát. Bloor azonosítási kísérlete még filozófiatörténeti szempontból is vitatható: gondoljunk például Karl Marxra vagy más klasszikus materialista gondolkodókra, akik azután végképp nem vádolhatók relativizmussal. Meglehetősen problematikus lenne ezeknek a bölcseleőknek az elméleteitől megvonni az abszolutizmus

¹⁶ Uo.

jelzőjét, materializmusuk mégis megkérdőjelezhetetlen. (Bár Bloor, általunk be nem látható módon, talán emellett érvelne.) Ha viszont elismerjük, hogy abszolutisták, akkor ezek szerint létezik abszolutista materializmus? Ám ha nem ismerjük el, hogy abszolutisták, akkor a bloori felosztás szerint relativisták lennének? Ebben az esetben hová sorolhatjuk őket, vajon az idealisták vagy a bloori értelemben vett „helyes” relativisták közé? Marx és Bloor tehát alapvetően ugyanazt a materialista álláspontot képviselnék? Bármelyik megoldás képtelenségekhez vezet. A másik lehetőség az, hogy nem ismerjük el, hogy materialisták, mivel elméleteik tévesek, és nem egyeztethetők össze a relativista állásponttal. Meg sem kell említeni, hogy ez utóbbi megoldás igen erős előfeltevéseken nyugszik, és önkényesen csak azt az elméletet fogadja el materialistának, amelyiket helyesnek ítél. Tehát ha Marx Bloor felől nézve helytelen, akkor már nem is materialista. Úgy tűnik, hogy igencsak problematikus megfelelő választ találni arra a kérdésre, hogy miért nem kerülhet át a materializmusnak *semmilyen formája sem* a másik oldalra. Miért nem lehetséges az abszolutista materializmus?

Úgy is érvelhetünk azonban, hogy Bloor ebben az írásában bizonyos mértékig éppen a materializmussal azonosított naturalista elgondolásból vezeti le relativista álláspontját.¹⁷ Meggyőzően utal arra, hogy agyunk és érzékszerveink korlátait egyáltalán nem léphetjük át. (Annál is inkább, mivel ezeken túl nincs értelme a megismerés alanyáról beszélni.) Ezek korlátozott kapacitása, végessége eleve határokat szab ismereteink megszerzésében, így az abszolút tudás elérése lehetetlen. Ha viszont ez igaz, akkor úgy tűnik, hogy *a materialista elgondolásból egy relativista álláspont következik*. Ez ismeretelméleti megközelítésben lehet, hogy így van, de akkor a kérdés a következő: vajon ha eljutottunk egy ilyen relativista álláspontra, akkor ezt követően ténylegesen fenntartható-e továbbra is a materialista elköteleződés? Úgy tűnik ugyanis, hogy itt önfelszámoló folyamattal állunk szemben. Hiszen Bloor a materialista nézőpont alapján hangsúlyozza az agyunk és az érzékszerveink által meghatározott korlátokat, s ebből következtet az abszolút tudás lehetetlenségére. Más szóval a materializmusból – mint univerzálisan igaznak ítélt ontológiából – következtet a relativista álláspontra, de ez utóbbi éppen az egyetemesen igaz állítások lehetőségét kérdőjelezi meg. Összegezve: a Bloor által javasolt tézisek következetes továbbgondolása alapján az érvelésünk kiindulópontjának tekintett materializmus megkérdőjelezéséig juthatunk el.

Az előbbi problémafelvetésből, nevezetesen hogy miért kell szükségszerűen a materializmust a relativizmus alá sorolni, a második pontban tárgyalt problémára tértünk át: vajon a materializmus összeegyeztethető-e egyáltalán a relativizmussal. A materializmus felvállalásában nem húzódik-e meg valamiféle abszolutista elköteleződés? Természetesen a materialista elképzelése-

¹⁷ Bloor: *Epistemic Grace*. Id. kiad. 251–252.

ken belül is beszélhetünk a világ abszolút és teljes megismerésének a lehetetlenségéről – ennek azonban nem elvi, pusztán kapacitásbeli korlátai vannak –, ráadásul itt van markáns és abszolútnak, megváltozhatatlannak tekintett ontológiánk, nevezetesen maga a materialista világkép: az anyagi világ ontológiai státusza *független* bármiféle emberi, tudományos paradigmától, vagyis *abszolút*. Ezzel szemben persze relativista módon megpróbálhatunk úgy érvelni, hogy itt csak valamilyen *ismeretelméleti materializmus*ról van szó. Azért fogadjuk el a materializmust, mert megfelel kultúránk uralkodó tudományos elképzeléseinek – azt mondják a fizikusok, hogy a világban minden kvarkokból és elektronokból áll –, ebben az esetben azonban nincs további ontológiánk a megismerő szubjektumok nyilvánvaló feltételezésén túl, vagyis Bloor meghatározásának megfelelően idealista ontológiai pozícióra kell helyezkednünk, nem lehetünk tovább realisták, és szükségszerűen átcúsunk a Bloor által is elítélt radikális relativista, idealista pozícióba. Bloor azonban éppen amellet érvel, hogy az általa helyesnek tekintett relativizmus *ontológiai értelemben* materialista, és megfordítva, nem létezik abszolutista materializmus. Ha tehát mindezek után nem tudjuk megválaszolni azt a kérdést, hogy miképpen lehet azonosítani a „helyes értelemben vett” relativizmust a materializmussal, akkor könnyen arra következtethetünk, hogy a „helyesen felfogott relativizmus” egy meglehetősen *abszolutista előfeltevésen nyugszik*.

Ez az érv nem csak arra mutat rá, hogy más elgondolások már inkább összeegyeztethetők a (nem radikális) relativizmussal, mint maga a materializmus, de arra is, hogy ettől a viszonyítástól függetlenül, *önmagában is problematikus ennek az ontológiának a relativizmussal történő összebékítése*.

3.3. A tudományos haladás és a neodarwinizmus csapdái

Bloor határozottan azt állítja, hogy a relativizmus nem tagadja a tudományos haladás létezését, csak azt tagadja, hogy annak valamiféle abszolút mércéje lenne, egy abszolút cél előttünk a végtelenben (például a valóság teljes és tökéletes megismerése).¹⁸ Ezzel szemben a valódi tudományos haladás nem valami ismeretlen cél *felé* tart, hanem haladás valamitől *elfelé*, korábbi ismereteink magunk mögött hagyása.¹⁹

Mivel számunkra a haladás fogalma eleve előfeltételez valamilyen abszolút célt, amely felé a folyamat tart, és ezzel a haladásfelfogással nem értünk egyet, mi Bloorral ellentétben a fejlődés fogalmát fogjuk használni, amely viszont – mint az alábbiakban érvelni fogunk – szükségszerűen feltételez valamilyen (nem abszolút) célt, amely felé halad, különben pusztán változási folyamatról beszélhetnénk.

¹⁸ I. m. 263.

¹⁹ I. m. 265–266.

VÁLTOZÁS	FEJLŐDÉS	HALADÁS
cél nélküli	célirányos	célirányos
	körülmények által meghatározott cél	abszolút cél

Tehát a kérdés az, hogy milyen értelemben beszélhetünk tudományos fejlődésről, ha nincsenek és nem is lehetnek abszolút ismereteink, az objektív igazságok sem mások, mint egyszerű állítások az adott tudományos közösség által konstruált valóságmodellek, paradigmák keretein belül, vagyis tudás-rendszereink összemérhetetlenek egymással. Bloor válasza azt implikálja, hogy a tudományos fejlődés szempontjából ilyesmire nincs is szükség, korábbi ismereteink időbeli és konkrét cél nélküli meghaladása elégséges a tudományos fejlődéshez. Ebből viszont az következik, hogy a tudományos fejlődés egyszerű logikai szükségszerűség, és az idő előrehaladtával elkerülhetetlenül bekövetkezik. Ezzel azonban egyrészt az a probléma, hogy abszolút kritérium, másrészt pedig az, hogy ellentmond a tudománytörténet tanúságának, tehát jószándékúan feltételezhetjük, hogy Bloor mégsem ezt szeretné állítani, amikor a tudomány fejlődésének célnélküliségéről beszél. Álláspontját mindenestre azzal kívánja megvilágítani, hogy a tudományos fejlődést párhuzamba állítja a neodarwinianus evolúciós modellel, amelynek álláspontja szerint ugyanez a jellemzője: nem egy bizonyos cél felé halad, hanem a darwini természetes szelekció mechanizmusának megfelelően pusztán el a korábbi állapotoktól.²⁰ Mindenképpen érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy Kuhn pontosan ugyanezzel – vagyis hogy a biológiai evolúció nem egy kitűzött cél felé, hanem korábbi állapotoktól elfelé halad – indokolja meg, hogy miért gondolja azt, hogy a tudományos paradigmák összemérhetetlensége ellenére beszélhetünk tudományos haladásról, még hozzá éppen abban az értelemben, ahogyan azt a neodarwinianus evolúciómódelben láthatjuk.²¹

Egy adott populáció az adaptációs folyamat során alkalmazkodik az élőhelyén (*niche*) fennálló körülményekhez. A folyamatot kizárólag abban az értelemben nevezhetjük tökéletesedésnek vagy fejlődésnek, hogy az adott populáció életképebbé válik aktuális környezetében. Az adaptációs folyamat így nem véletlenszerű, hanem határozott irányú; Francisco Ayala megfogalmazásával élve a természetes szelekció nem véletlenszerű, hanem szükségszerűen célszerű (teleologikus) folyamat, és az is kell hogy legyen, különben

²⁰ Uo.

²¹ „Még a funkciójuknak oly egyszerűen megfelelő szervek is, mint az emberi szem vagy kéz – ezek célszerűsége korábban nyomós érv volt egy legfőbb alkotó és valamilyen előzetes terv mellett –, még ezek a szervek is egy olyan állandó folyamat termékei lettek, amely primitív kezdetektől indult, de nem tart semmiféle cél felé. [...] És az egész [tudományos] folyamat úgy ment végbe, ahogyan ezt a biológiai evolúció folyamatáról ma feltételezzük, azaz úgy, hogy nem létezett semmiféle kitűzött cél.” Kuhn, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró Dániel. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 177.

nem magyarázhatná meg az élet olyan jelenségeinek a kialakulását, mint például a szem.²² Ez ugyanakkor természetesen nem jelenti azt, hogy létezne egy előre meghatározott, abszolút cél, amely felé a fejlődési folyamat tartana; ha ez így lenne, akkor sokkal inkább haladási folyamatról kellene beszélnünk, amitől a neodarwinisták mereven elzárkóznak. Ilyen értelemben tehát mondhatjuk azt, hogy az adaptációs fejlődési folyamat sokkal inkább a korábbi állapotoktól tart elfelé, mintsem egy ilyen abszolút cél felé, ugyanakkor az adaptáció korlátozottabb értelmében a folyamat nagyon is *tart egy nem abszolút*, az adott élőhely viszonyai által meghatározott *cél, állapot felé* (tökéletesebb alkalmazkodás az adott *niche* körülményeihez), és tartania is kell, különben semmilyen értelemben sem beszélhetnénk adaptációról, fejlődésről. Egy adott populáció adaptációs folyamatát így sokkal inkább egy konkrét tudományos közösség munkájához hasonlíthatjuk, ahol az adott paradigma kijelöli a tudományos kutatás célját és eszközeit, természetesen a legkevésbé sem abszolút módon, és ilyen értelemben az adott paradigmán, *niche*-en belül, korlátozott értelemben beszélhetünk és kell is beszélnünk tudományos fejlődésről és az azt meghatározó, magunk elé kitűzött, elérendő célokról. Átfogóan, az összes faj és az egész evolúció tekintetében azonban *nem* beszélhetünk ilyen *niche*-ről. A *niche*-ek is csak azért tekinthetők stabilnak, vagyis bármiféle fejlődés meghatározó tényezőinek, mert bár végső soron véletlenszerű fizikai folyamatok alakítják ki őket, általában sokkal lassabban változnak, mint amilyen tempóban az adott populáció alkalmazkodni képes hozzájuk. Hosszú távon azonban a körülmények megváltozhatnak, megváltoztatva ezzel a természetes szelekció irányát is, és a korábbi fejlődési folyamatok akár éppen a visszájukra is fordulhatnak, és egy populáció elvesztheti akár a szemét is, amelyet jellemzően az evolúció legnagyobb teljesítményei között szoktak számon tartani. Vagyis míg egy adott, konkrét populáció esetében beszélhetünk és beszélnünk is kell adaptációs folyamatról, fejlődésről, az egész evolúciós folyamat tekintetében ezt nem tehetjük meg, önmagában a természetes szelekció mechanizmusából nem következik átfogó értelemben vett fejlődés, amivel egyébként természetesen maga Darwin is tisztában volt. Ugyanis az élet számára nem létezik sem egy abszolút értelemben vett cél, sem egy egységes, átfogó és változatlanul tekinthető *niche*, cél, amely kijelölhetne egy ilyen fejlődési folyamatot.²³ Pontosan úgy, ahogyan az egész tudomány vagy emberi tudás esetében *sem* beszélhetünk egyetlen átfogó és létező

²² Ayala, Francisco J.: Teleological Explanations in Evolutionary Biology. In Allen, Colin – Bekoff, Marc – Lauder, George (eds.): *Nature's Purposes. Analyses of Function and Design in Biology*. MIT Press, Cambridge/MA, 1998, 35.

²³ Lásd például Ayala: i. m. vagy Mayr, Ernst: *One Long Argument. Charles Darwin and the Genesis of Modern Evolutionary Thought*. Harvard University Press, Cambridge/MA, 1991; Mayr, Ernst: *Mi az evolúció?* Vince Kiadó, Budapest, 2003.

paradigmáról vagy abszolút célokról. A tudomány Bloor-féle *trial and error* szelekciós mechanizmusa,²⁴ ugyanúgy, ahogyan a darwini természetes szelekció, csak egy világos paradigma keretein belül biztosíthatja számunkra a tudományos eredményeket, a tudomány fejlődését, önmagában nem vezet sehová.

A neodarwinianus evolúciós modell tehát valóban azt állítja, hogy az evolúció nem halad semmiféle előre kitűzött, abszolút cél irányába, ennyiben jó Bloor (és Kuhn) analógiája; ugyanakkor azt is állítja, hogy az evolúciós folyamat megtévesztő neve ellenére valójában nem fejlődési, hanem csupán *változási* folyamat, tehát semmilyen értelemben nem szolgálhat a tudományos fejlődés magyarázatául. Ez alapján egyszerűen nem lehet megérteni, hogy Bloor (és mellest Kuhn) mit ért *tudományos haladás* alatt. Bloor tehát egyrészt azt állítja, hogy van tudományos haladás, másrészt pedig azt, hogy a tudományos haladás nem tart semmiféle cél felé. Az előbbivel az a célja, hogy a radikális relativistáktól, az utóbbival pedig az, hogy az abszolutistáktól határolódjon el. Számunkra mindkét állítása erősen problémás. A haladás fogalma számunkra abszolút kritériumokat feltételez, de ha ettől el is tekintünk, tudva, hogy Bloor éppen az abszolutizmus ellen akar érvelni, akkor is ellentmondást látunk álláspontjában, ugyanis az, hogy (átfogó értelemben) a tudományos folyamatok nem tartanak semmiféle cél felé, azt implikálja, hogy nemcsak hogy tudományos haladásról nem beszélhetünk, de még csak tudományos fejlődésről *sem*.

3.4. Az összemérhetetlenség csapdái

Bloor számára az objektív igazságok a khuni modellnek megfelelően egyszerű állítások az adott tudományos közösség által konstruált tudásrendszerek, paradigmák keretein belül. Ez pedig azt jelenti, hogy nemcsak abszolút ismereteink nem létezhetnek az aktuálisan adott tudásrendszereinken túl, de ezeket meghaladóan semmilyen más ismeretünk sem lehet a világról, valóságról, vagyis tudásrendszereink *összemérhetetlenek* egymással.

Az előző alfejezetben láthattuk, hogy csak akkor beszélhetnénk fejlődésről a biológiai evolúció esetében, ha lenne egy átfogó *niche*, amely kijelölné a fejlődési folyamat állandó kritériumait, nem abszolút értelemben vett célját. És ugyanez a helyzet a tudomány esetében is: amíg nincs egy átfogó *niche*, amíg csak paradigmatis, egymástól elkülönülő fejlődési szakaszokról beszélhetünk, amelyek saját fejlődési folyamatai összemérhetetlenek egymással, addig átfogó értelemben a tudomány esetében sem beszélhetünk semmiféle fejlődésről. Vagyis a tudományos fejlődés kérdése valójában nem arról szól, hogy ez a fejlődési folyamat inkább elfelé tart valamitől és nem valami-

²⁴ Bloor: *Epistemic Grace*. Id. kiad. 266.

féle ismeretlen, abszolút cél felé, hanem arról, hogy *találunk-e tudományos paradigmáktól független, átfogó (de semmiképpen sem abszolút) kritériumokat*. Ugyanis kizárólag ezek az átfogó kritériumok tennék lehetővé számunkra egyrészt azt, hogy összemérjük egymással a különböző emberi tudásrendszereket, hogy melyik a fejlettebb és melyik csak visszalépés, másrészt pedig ezek jelölhetnék ki azokat a célokat (vagy célt), amely(ek) felé a tudományos kutatás halad, vagyis eme kritériumoknak köszönhetően fejlődésként tekinthetnénk a tudomány folyamataira.

Állításunk az, hogy amíg valaki a relativista–abszolutista dichotómiában gondolkodik, addig *nem lehet megadni ilyen nem abszolút kritériumokat*, vagyis az emberi tudásrendszerek vagy *összemérhetetlenek maradnak*, és akkor semmilyen értelemben nem beszélhetünk tudományos fejlődésről, kizárólag változásról, vagy pedig abszolút kritériumokat fogunk feltételezni, és akkor abszolút értelemben vett tudományos haladásról kell beszélnünk. Azt gondoljuk, hogy ez a kettőség jelenik meg már Bloor szóhasználatában is: bár relativista, mégis tudományos haladásról beszél Jean-Baptiste Lamarck, August Comte, Herbert Spencer, Henri-Louis Bergson stb. abszolutista szellemiségének megfelelően, mert csak változást vagy haladást ismer, és ezen a ponton nem akar relativista maradni. Bloorhoz hasonlóan Ernest Mayr és a neodarwinisták is csak haladás–változás dichotómiában képesek gondolkodni, ezért választják az evolúció értelmezésében az utóbbit. A dichotómia azonban hamis, és ha kilépünk belőle, akkor megalapozottan beszélhetünk akár tudományos fejlődésről is. Ilyen megoldást láthatunk például Polányi Mihály filozófiájában is.²⁵

Explicit szinten Polányi is azt gondolja, hogy nem léteznek olyan kritériumok, amelyek alapján össze lehetne mérni a különböző emberi tudásrendszereket, hallgatólagosan azonban *igen*. Sőt, Polányi szerint a tudósoknak egy adott tudásrendszeren belül is rendszeresen paradigmaticus szakadékokat kell átugraniuk, egyrészt a felfedezés, másrészt a tudományos közösség meggyőzése során, az ember azonban biológiai és kulturális természetének köszönhetően rendelkezik azokkal a hallgatólagos képességekkel, amelyekkel ezeket az ugrásokat meg tudja tenni, vagyis hallgatólagosan léteznek olyan kritériumok, amelyek alapján a paradigmák összemérhetőek egymással. Ebből persze az is következik, hogy Polányi esetében nincs is értelme paradigmákról beszélni, ő maga sem teszi ezt; a hallgatólagos kritériumoknak megfelelően a tudomány fejlődése folyamatos. Polányi és Bloor tehát egyetértenek abban a relativista dogmában, hogy nincsenek olyan explicit, abszolút kritériumok, amelyek alapján a különböző emberi tudásrendszerek egyértelműen összemérhetőek lennének egymással, de Polányi tovább megy ennél,

²⁵ Lásd például Polányi Mihály: *Személyes tudás: úton egy posztkritikai filozófiához*, Ford. Papp Mária. 1–2. köt. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1994.

és Bloorral ellentétben egy olyan új tudáselmélettel áll elő, amely más módon mégis lehetővé teszi a tudományos paradigmák összemérhetőségét, vagyis számára megalapozottá válik tudományos fejlődésről (és nem haladásról) beszélni. Polányi részletesen kidolgozott hallgatólagos tudás-elképzelésével szemben Bloor a tudományos felfedezés menetéről mindössze csak annyit mond, hogy az a természetes szelekció próba-szerencse (*trial and error*) véletlenszerű logikáját követi. Polányi szerint a tudósok, hallgatólagos képességeiknek köszönhetően, ennél sokkal megalapozottabban döntenek a tudományos problémákról, ami persze nem jelenti azt, hogy sokszor ne próbálkoznának eredménytelenül, de a *trial and error* mechanizmus számára csak a felszín. Éppen ezért kritizálja hevesen a neodarwinianus evolúcióelméletet is, mert az a természetes szelekció elméletével csak azt a *trial and error* mechanizmust adja meg, amely lehetővé teszi az élőlények környezethez való alkalmazkodását, vagyis a változást, de önmagában ebből nem következik semmiféle átfogó értelemben vett fejlődés,²⁶ és pusztán az abszolút tudományos egzakttság kedvéért nem akarja elfogadni azt a számára nyilvánvalóan hamis, de következetes konklúziót, hogy az evolúció nem is fejlődés, csak változás. Bloor azonban ragaszkodik ehhez az abszolút tudományos egzaktshoz, ráadásul a tudományos haladás tekintetében nem marad hozzá következetes.

Bloor végezetül még annyit tesz hozzá az eddigiekhez, hogy a *trial and error* mechanizmusnak köszönhetően „a tudás nem más, mint egyfajta kollektív »adaptáció« a valósághoz”.²⁷ Számunkra – szorosán a 3.3. alfejezetben tárgyaltakhoz kapcsolódóan – itt az a probléma, hogy miként értelmezzük a valóság fogalmát, és ezáltal ennek a kulcsfontosságú félmondatnak a jelentését. Amennyiben ugyanis a relativista koncepciónak és a szükségszerű relativista–abszolutista dichotómiának megfelelően a valóság ontológiai pozíciója sem más, mint az objektív igazságoké, vagyis a valóság sem valami abszolút módon létező kritérium, egy tőlünk független, „ismeretlen cél”, amely felé ismeretszerzésünk halad, hanem pusztán kollektív konstrukció, amely minden emberi tudásrendszer számára más és más, akkor ez a kulcsfontosságú félmondat pusztán annyit jelent, hogy „a tudás nem más, mint egyfajta kollektív adaptáció kollektívan konstruált elképzeléseinkhez”. Vagyis az emberi tudás az emberi tudásnak az alkalmazkodása az emberi tudáshoz. Ha viszont a materialista relativizmus értelmezéséből indulunk ki, és a valóságot tőlünk független anyagi valóságnak tekintjük, akkor ez a félmondat azt jelenti, hogy „a tudás nem más, mint egyfajta kollektív adaptáció az anyagi valósághoz”. Vagyis az emberi tudás haladás egy tőlünk független, ismeretlen, abszolút cél felé.

²⁶ I. m. I. kötet, 72.

²⁷ “[K]nowledge is a form of collective »adaptation« to reality.” Bloor: *Epistemic Grace*. Id. kiad. 266.

4. Konklúzió: a materializmus csapdái

Ahogy már a bevezetőben leszögeztük, amennyiben elfogadjuk Bloor sarkalatos relativista–abszolutista dichotómiáját, annyiban teljes szívvel *relativisták vagyunk*. Határozottan *tagadjuk* ugyanis az abszolút tudás bárminemű lehetőségét, Isten vagy bármely más transzcendencia létezését, vagyis bármiféle dualista világtér helyességét. Hiszünk abban, hogy minden emberi megismerés a megismerő személy és az őt körülvevő társas és biológiai környezet, realitás által *konstruált* tudás. Hiszünk a tudományos *fejlődésben* is (de nem a *haladásban*), ugyanakkor azt gondoljuk, hogy bárminemű tudományos fejlődés szükségszerű előfeltétele, hogy a különböző tudományos paradigmák összemérhetőek legyenek egymással (de természetesen nem abszolút, explicit kritériumok alapján), és legyen egy világos (nem abszolút) cél, amely felé a fejlődés halad, különben legfeljebb csak esetleges változásról beszélhetünk. Mindez igaz a biológiai evolúcióra is. Kizárólag egy ilyen dinamikus fejlődés eredményeképpen jöhetnek létre új, előre megjósolhatatlan, valódi, ugyanakkor a társas és biológiai környezet által meghatározott és nem abszolút kritériumokra épülő teljesítmények, amelyek az élőlények emergens biológiai felépítésében és a kultúra és tudomány emergens elveinek megfelelő művelésében öltönek testet. Éppen ezért elvetjük a fejlődést tagadó neodarwinizmust és a bárminemű emberi tudást és teljesítményt szükségszerűen a statikus anyagra redukáló materializmust. Sőt, határozottan azt gondoljuk, és ez írásunk legfontosabb állítása, hogy *a materializmus abszolutista nézetrendszer*, éppen ezért egy következetes és valódi relativista számára *elfogadhatatlan*. A materializmus ugyanis egy minőségileg változatlan, statikus, az embertől független, tehát nem konstruált, abszolút valóságot feltételező, amely abszolút (bár elérhetetlen) kritériumot jelent az emberi megismerés és a tudományos fejlődés számára. Hitünk szerint egy következetes relativistának, ha nem akar belecsúszni a minden valódi fejlődést és teljesítményt tagadó radikális relativista álláspontba, szembe kell helyezkednie az abszolutista materializmussal is, és egy relativizmussal összeegyeztethető, dinamikus emergentista ontológiát kell elfogadnia.